

Psychoanalytische seksualiteit

Tien nawoorden

Mark Kinet

Seks in de praktijk. Willem Heuves en Nina Silvester (Red.) (2023) Antwerpen/'s Hertogenbosch: Gompel & Svacina p 125-142.

1 Opzet

Als hoofdredacteur van *Psychoanalytisch Actueel* en als (co-) redacteur van een eerder boek in de reeks onder de titel *Psychoanalyse als seksuologie?* (Kinet & Baeten, 2015) voeg ik graag nog tien nawoorden aan deze meer praktijkgerichte bundel toe.

Eerst zal ik kort en bondig enkele uitgangspunten van Freud en Lacan opfrissen (Kinet, 2015a). Een definitie van verdringing is: wat opvalt door zijn afwezigheid. Wijst het feit dat vele postfreudianen het seksuele links lieten liggen op verdringing? Verder kom ik terug op de eerdere bijdragen rond Jean Laplanche. Geheel in de lijn van Lacan plaatst hij het seksuele daarbij opnieuw centraal. Vervolgens vul ik aan vanuit neuropsychoanalytische en filosofische hoek om te besluiten met het universeel problematische van onze menselijke seksualiteit.

2 Psychoseksualiteit

Eerst misschien een open deur intrappen. Als mensen seksueel contact hebben is het voor buitenstaanders niet waarneembaar wat er daarbij op vlak van verlangens, gevoelens of fantasieën in hen omgaat. Deze kunnen om veel verschillende zaken draaien. Positieve zoals liefde, plezier, intimiteit, geborgenheid, erkenning of bevestiging, dan wel negatieve zoals macht, controle, geweld, angst, schuldgevoel of wraak. Sinds Fred Pine (1998) mogen psychoanalytici ook nooit meer vergeten dat in alle psycho(patho)logie (en a fortiori in die van onze intimiteit en seksualiteit) aspecten van Ik, drift, object en Zelf onafscheidelijk met elkaar zijn verbonden. In die zin wil ik meteen beklemtonen dat het bij de mens vooral gaat om *psychoseksualiteit*. Ze speelt zich meer af tussen de oren dan tussen de benen.

Wars van statistiek is deze psychoseksualiteit even uniek als ons DNA of onze vingerafdruk. Joyce Mc Dougall (1978) introduceerde in verband met perversie de alternatieve benaming *neoseksualiteit*. Maar in zekere zin is *al* onze seksualiteit neoseksueel. Op de Gausscurve zijn veel standjes mogelijk. Ieder zijn ding of ieder zijn pleziertje.

Zowel de psychologische als de daadwerkelijke kant van seksualiteit zijn inderdaad erg variabel. Ze zijn anders al naargelang persoon of moment en ze zijn ook onderhevig aan de vigerende micro-of macrocultuur waarin ze plaats vinden. Deze culturele factor is bepalend voor hoe en van wat of wie we mogen (of vandaag: moeten!) genieten, maar ze bepaalt ook ons zogenaamde buik-gevoel. Wat we lekker vinden op ons bord, maar ook wat we lekker vinden tussen de lakens hangt immers altijd af van twee factoren. Evolutionaire: hoge voedingswaarde

of hoge waarde op vlak van procreatie geven (volgens een adaptieve logica) een lekker gevoel. Maar ook culturele. Wat we lekker of vies vinden is immers steeds mede afhankelijk van de geografische of temporele context waarin we ons bevinden.

Sommige wormen of insecten gelden voor de een als delicatessen, terwijl de ander ze weerzinwekkend vindt en kokhalst wanneer ze worden voorgeschoteld. En hoe verging het doorheen eeuwen en plaatsen zowel incest als de befaamde Griekse liefde? Hoe werden de geplogenheden op de Olympus en in het Oude Rome al naargelang het tijdsgewricht beoordeeld? Geboden en verboden, maar ook ‘natuurlijke’ (zoal niet viscerale) processen worden in een Lacaniaanse optiek door de grote Ander bepaald. Zijn talige/symbolische hegemonie van wetten, normen, gebruiken en regels raakt van bij de geboorte bij ons ingebakken en zal impliciet zijn beslissende invloed op ons doen en laten, maar ook op de ervaringen of gevoelens die we erbij hebben uitoefenen.

In de klinische situatie kan onze psychoseksualiteit op meerdere manieren aan bod komen: manifest wanneer de patiënt problemen zoals impotentie of frigiditeit te berde brengt, in verhalen over seksarme huwelijken, min of meer verborgen in dromen, in de lichaamstaal van de patiënt, in een verleidende *démarche*, een sadomasochistische interactie of een exhibitionistisch vertoon vanwege patiënt of psychotherapeut, in vreemde, onbegrijpelijke symptomen of angsten en misschien meest fundamenteel in de overdrachtelijk-tegenoverdrachtelijke uitwisselingen in de sessie.

Bijvoorbeeld Mary Target (2007 p 524) beklemtoont dat de volwassen seksuele drift moet onderscheiden worden van de breder te begrijpen psychoseksualiteit. Een van de belangrijkste ontdekkingen van de psychoanalyse is immers niet die van de infantiele seksualiteit op zich, maar die van haar actieve aanwezigheid in het onbewuste psychische leven *van elke volwassene*. In deze specifieke betekenis is ze (naast de droom en het onbewuste) een van de drie kernconcepten van de psychoanalyse. Reden waarom ze als dusdanig nog werd voorgesteld op het IPA congres in Mexico City van 2011 (Marion, 2016 p 641).

3 Infantiele seksualiteit

In zijn *Drie verhandelingen over de theorie van de seksualiteit* construeerde Freud (1905) hypothesen die voorbijgaan aan wat onmiddellijk te observeren is. Resultaat was niet alleen de ontdekking van de fenomenologie van de infantiele seksualiteit, maar een definitie van haar *statuut*. Dit valt niet te herleiden tot het instinctieve of het biologische en het onderscheidt zich daardoor van de orde van de behoeften.

De infantiele seksualiteit doordringt alles, ze ontsnapt aan welomschreven en algemeen aanvaarde doelen zoals het genitale en de voortplanting en ze bestrijkt niet alleen de erogene zones (Freud's definitie (1905 p 97): ‘het orgaan waarvan de excitatie de drift haar seksuele karakter verleent’), maar ook andere lichaamsdelen. Ze ligt ten oorsprong aan verdringing en de vorming van het dynamische onbewuste en speelt een sleutelrol in ons fantasieleven en in de sublimatie tot culturele producten (Marion, 2016 p 642). James Strachey (1953) beschouwde na diens *Droomduiding* (1900) Freuds verhandelingen dan ook als zijn grootste en meest oorspronkelijke bijdrage tot de kennis van de mens (Blass, 2016 p 594). Ook recenter nog (zie bijvoorbeeld Andre Green (1995 p 872)) wordt seksualiteit *structureel* van ‘universele invloed’ geacht.

Voor de psychoanalyse heeft seksualiteit inderdaad niet alleen te maken met plezier in verband met genitale activiteit maar gaat het ruimer om allerlei prikkelingen, fantasieën en activiteiten die reeds vanaf de kindertijd een plezier verschaffen. Ze staan los van de bevrediging van fysiologische behoeften zoals honger, dorst, ademhaling of uitscheiding en worden later tot bestanddeel van de seksuele liefde (Laplanche & Pontalis, 1967). Het seksuele plezier dat het kind ervaart is welteverstaan een *voorlust*, die moet onderscheiden worden van (ontladings-) lust die gepaard gaat met daadwerkelijke seksuele activiteit en orgasme. Deze laatste worden pas mogelijk na de puberteit. De voorlust beantwoordt aan de *excitement* of *arousal* fase van de seksuele cyclus volgens Masters en Johnson (1966, zie verder). Neurowetenschapper Oliver Turnbull beschrijft haar in termen van opwinding en verlangen die worden uitgelokt door gedachten en door prikkeling van de erogene zones (Mosri, 2016 p 139).

De auto-erotische ervaringen van het kind staan los van de evolutionair voorgeprogrammeerde gehechtheid en slaan op de zuivere subjectiviteit die ons fantasielevens kenmerkt (Widlöcher, 2002 p 19). De seksuele drift is daarbij in aanvang geheel onafhankelijk van het object. Seksuele drift en object raken weliswaar zeer snel aan elkaar gesoldeerd, zodat we er voortaan toe worden misleid te denken dat de seksuele drift in oorsprong *inherent* aan een object was verbonden.

Binnen de psychoanalytische wereld is er vanouds (Widlöcher, *ibid.* ‘*eternal*’) een debat over de vraag of we vooral object-zoekend dan wel lust-zoekend zijn. Rachel Blass (2016) documenteerde gedetailleerd hoe hieromtrent reeds bij Freud *himself* een tegenstrijdigheid bestaat. Het leeft voort in de meningsverschillen tussen de objectrelationele stroming en het gehechtheidsdenken (Freud rekende deze gehechtheid nota bene tot de Ik- of zelfbehoudsdrift) enerzijds en het belang dat wordt gegeven aan de infantiele seksualiteit en daarbij horend fantasielevens anderzijds. Volgens Andre Green (1995) ligt dit laatste ten grondslag aan het psychoanalytische avontuur en dreigt het (wat hem betreft ten onrechte) te worden gemarginaliseerd.

Er bestaat een grote variatie aan objecten en activiteiten waarmee de mens zich (in die psychoanalytische betekenis: seksueel) plezier kan verschaffen, waarbij zich een continuüm aftekent tussen perverse en normale seksualiteit. Steeds maakt de eerste ook op de een of andere manier deel uit van voorbereidingen tot de coïtus. Ze zorgt voor opwinding/voorlust (of Lacaniaans: *jouissance*) en ze kruidt en personaliseert de monotonie van een al te rechttoe rechtaan seksleven. De infantiele seksualiteit is een *voorloper* van de volwassen seksualiteit; ze kent enkel voorlust. Ze moet onderscheiden worden van infantiele (c.q. perverse) *componenten* van volwassen seksualiteit die daadwerkelijk tot de bevrediging van het orgasme kan leiden.

Ook is klassiek freudiaans de seksuele drift niet gericht op een geheel maar op een partieel object (mond, penis, anus, borst, vagina) of zijn symbolische equivalenten. In een lacaniaanse optiek wordt dit dan het object (kleine) a dat het verlangen veroorzaakt: het object-oorzaak of ‘*l’a cause*’. Het is het mysterieus *je-ne-sais-quoi* dat we menen te ontwaren in het liefdesobject en dat ons doet gaan en komen. We koesteren daarbij de droom van een onbeperkt en grenzeloos genot. Hij komt evenzeer tot uiting in symbolische/gesublimeerde vorm: bepaalde objecten of projecten waaraan een bijzondere betekenis wordt toegekend in functie van een gedroomde voltooiing. De verwezenlijking ervan kan evenwel tegenstrijdig zijn met ons bestaan als talige wezens. ‘Het seksuele kan ons verder brengen dan wijzelf, voorbij de bescherming die we met het talige denken hebben opgebouwd’ (Vermote 2010 p 71).

4 Oedipuscomplex

Klassiek freudiaans speelt het oedipuscomplex in de neurose een cruciale rol (Freud 1923, 1924; voor actuele besprekingen in de reeks zie bijv. Kinet & Heuves, 2019 en Kinet, 2019). Kort en bondig wordt onder dit complex het geheel van amoureuze verlangens en vijandige gevoelens verstaan, die het kind ervaart tegenover zijn ouders en die later in het onbewuste (tegenover als ouderfiguur beleefde anderen) blijven door werken. Ze zullen dan leiden tot allerlei zich opdringende gevoelens van rivaliteit, jaloersheid of competitie en/of seksuele verlangens naar ‘verboden’ of ‘onmogelijke’ partners. Ook brengen ze diverse psychopathologie teweeg, waarbij het seksueel en/of narcistisch plezier wordt bemoeilijkt door remmingen, symptomen en angsten allerhande. Zich belangrijk, gewaardeerd of geliefd voelen, dan wel zich als man of vrouw goed in het vel voelen en van allerlei zaken genieten worden dan door onbewuste schuldgevoelens/strafbehoefte verstoord of belemmerd.

Het oedipuscomplex is uitgerekend op zijn hoogtepunt tussen drie- en vijfjarige leeftijd, namelijk tijdens de fallische fase. In die periode ‘kent’ het kind slechts de fallus, die door zijn aan- of afwezigheid als kenmerkend voor het geslachtsverschil wordt beschouwd. Met de vorming van een Boven-Ik wordt het oedipuscomplex verdrongen tijdens de latentiejaren. Het kent een heropleving tijdens de puberteitsperiode en mondt dan op min of meer bevredigende wijze uit in een welbepaalde objectkeuze. Het oedipuscomplex wordt door alle psychoanalytici als structurend beschouwd, zowel voor de persoonlijkheid als voor latere psychopathologie die immers allebei in hun verhouding tot dit complex worden begrepen.

In een notendop regelt het oedipuscomplex bovendien wie van wie geniet en waarvoor. De derde verbiedt de ouder aan het kind, maar het kind ook aan de ouder. Zodoende wordt het verboden en onmogelijk, want incestueus Ding (dat ons zowel aantrekt als afstoot) onder de wet geplaatst. Wet en verlangen worden daarbij voortaan twee zijden van een en dezelfde medaille. De wet of het verbod roepen immers impliciet en onvermijdelijk hun transgressie op. Sinds zijn Genesis verlangt de mens nu eenmaal bij uitstek naar de door God de Vader verboden vrucht.

Freudiaans loopt het oedipuscomplex af met een identificatie met vader of moeder. Lacaniaans gaat het veeleer om een identificatie met de symbolische vader en een mannelijke of vrouwelijke seksuering die zich kenmerkt door een bepaalde verhouding tot de fallus. Deze laatste welteverstaan niet te begrijpen als anatomisch orgaan, maar als de betekenaar van de castratie en van het tekort. De fallische/symbolische orde begrenst voortaan het genieten. De mannelijke *jouissance* gehoorzaamt aan deze fallische logica, terwijl de vrouwelijk er deels aan voorbij kan gaan. Gender wordt dan niet (alleen) bepaald door anatomie of chromosomen, noch door sociaal-constructivistische factoren maar door deze verschillende huishouding van het genieten. We bereiken volgens Lacan nooit een helemaal sluitende seksuele positie. Tussen man en vrouw bestaat er ook geen natuurlijk of onmiddellijk verband. Het verband wordt symbolisch (namelijk door de taal en de grote Ander) bemiddeld. Heteroseksualiteit is in deze optiek niet vanzelfsprekend maar (hetero-) normatief.

Voor Freud wordt ons mentaal leven beheerst door het lustprincipe: het streven naar lust of het verminderen van onlust. In zijn optiek betekent lust in de eerste plaats ontspanning. Opgestapelde spanning wordt afgevoerd, ontladen (zoals bij het ledigen van de blaas). Dit lustprincipe houdt rekening met het zelfbehoud en met wat goed of kwaad is. Het is (evolutionair gezien) adaptief. Fenomenologisch is het geassocieerd met het aangename. Daartegenover staat echter een heel ander genieten: dat van roes en vervoering, van enthousiasme, extase en zelfverlies. Het is een genot waarbij men vol is van iets. Dit is een

soort van lust die transgressief is, die met het aldus begrepen lustprincipe geen rekening houdt en bovendien (deels) beangstigend is.

De wet van het lustprincipe kan dan ook gelezen worden als een variatie op de wet van het incestverbod. Hij schept afstand en schept tegelijk het verlangen deze afstand op te heffen. Het verlangen is de keerzijde van de wet (eigen vert. Lacan, 1962 p 787). Dit verlangen houdt het subject op veilige afstand van het Ding. De vaderlijke functie (niet te verwarren met de *figuur* van de vader) is zo beschouwd niet alleen repressief of verbiedend. Ze is ook beschermend. Ze beantwoordt immers aan de innerlijke noodzaak dat de paradoxaal ongenietbare *jouissance* die in het (moederlijk en incestueus) Ding gekristalliseerd lijkt ontoegankelijk wordt gemaakt. De fallus (die met de oedipale overgang operationeel wordt) houdt het subject uit de greep van de verslindende en almachtige moeder. De vaderlijke functie zorgt ervoor dat we niet in haar 'gat' verdwijnen (Lacan 1994 p 69). Hij steekt er als het ware een 'stokje' voor, namelijk de fallus.

5 Verdrongen seksualiteit?

De voorbije decennia leek Freuds seksualiteit in belangrijke mate uit de psychoanalytische literatuur verdwenen (Fonagy, 2008). De drifttheorie werd gevolgd (en grotendeels overschaduwd) door Egopsychologie, objectrelatietheorie, gehechtheidstheorie en door het constructivisme en de intersubjectiviteit van de *relational turn*.

Al deze perspectieven hebben de psychoanalytische theorie en praktijkvoering aanzienlijk verrijkt. Maar in een parafrasering van Freud is elke vooruitgang slechts half zo groot als hij in het begin lijkt (Freud 1926 p 286). Het ene model hoeft daarbij ook het andere niet te vervangen. Veeleer impliceert een en ander een uitnodiging tot integratie en verruiming. De Lacanianen waarschuwen bovendien voor de steeds weerkerende verdringing van *la cause/chose freudienne* die reeds volgens Charcot niets anders was dan het seksuele ('*c'est toujours la chose génitale*', in: Gay 1989 p 93). Ongetwijfeld heeft hun stempel ertoe bijgedragen dat met name de Franse psychoanalyse groot belang aan (infantiele) seksualiteit is blijven hechten.

Bij de meeste postfreudianen kwam het accent immers vooral op de vroege moeder-kind relatie te liggen. Dit is welteverstaan een belangrijke dimensie, want de specifieke factoren van de therapeutische relatie zijn hieraan in belangrijke mate isomorf. De psychoanalyse heeft allengs inderdaad een meer *parentaal* karakter gekregen en is zich meer toe gaan spitsen op mentale ontwikkelingshulp en/voor mentale processen. De belangrijkste postfreudianen zoals Klein, Bion en Winnicott besteedden relatief weinig aandacht aan liefde en erotiek. Sommigen spreken zelfs van een zekere '*flight from the erotic*' (bijvoorbeeld Adam Philips 1988 p 152).

Reeds volgens Freud (1915a) behoren seksualiteit en liefde tot twee verschillende domeinen. Het woord 'liefde' kan volgens hem niet gebruikt worden in verband met de relatie tussen drift en object maar moet gereserveerd worden tot die tussen het Ik en het object. Michael Balint (1937 p 106) beschouwde de biologische verbondenheid tussen moeder en kind als de basis voor wat hij primaire objectliefde noemt. Het primaire narcisme van Freud is voor Balint een foute voorstelling van zaken. Het is veeleer een verdediging tegen frustratie. Balint's primaire liefde was de voorbode van Bowlby's evolutionair te begrijpen nood aan een veilige gehechtheid en van de primaire objectliefde zoals ze wordt gedacht door Ronald Fairbairn (1946) en de objectrelationele stroming na hem. De gehechtheidstheorie paste goed in het wetenschappelijke ideaal van meetbare en observeerbare gegevens. John Bowlby verweet de Freudiaanse driftleer dat ze zich liet vangen door het orale ('*trapped in orality*', Bowlby, 1958

p 350-373). Maar worden in dit zogenaamde ‘meningsverschil’ Ik-driften en seksuele driften niet simpelweg met elkaar verward?

Ondertussen zijn vooraanstaande psychoanalytici uit de gehechtheidstraditie (met als kopman Peter Fonagy) wel al enigszins teruggekeerd naar de infantiele seksualiteit (Widlöcher, 2002, Target, 2007, Fonagy, 2008). Mary Target en Peter Fonagy stelden een model voor dat hun opvattingen over mentalisatie en ontwikkelingspsychologie integreert met het denken van Jean Laplanche. Waarschijnlijk omdat ook zijn theorie is gebaseerd op een intersubjectief perspectief alsook op observaties van de communicatie tussen moeder en kind. In de woorden van Mary Target seksualiseert de verleidelijkheid van de moeder daarbij de opwindende van haar baby (2007 p 520). Peter Fonagy speculeert van zijn kant dat de internalisering van een incongruente respons op frustratie aan de psychoseksuele kern zijn uniek samenspel van urgentie en incongruentie verleent (2008 p 23). Rudi Vermote citeert dan ook vaak diens boutade, namelijk dat we op seksueel vlak misschien allemaal op borderline niveau functioneren (Vermote 2011 p 69).

6 Verleid tot seksualiteit

In eerste instantie dichte ook Freud aan de ‘verleiding’ door volwassenen een oorzakelijke hoofdrol toe. Binnen zijn *Neurotica* lag immers een traumatische etiologie (stevast van seksuele aard) aan de basis van de hystérie (Freud, 1896). Maar snel zal hij het oorzakelijke van dit ‘trauma’ relativiseren. Het is (slechts) trigger van of van invloed op de polymorf perverse dispositie van het kind. Bij wijze van spreken: eerst werd de perversie vooral bij de volwassenen, later in eerste instantie bij het kind zelf gesitueerd.

Jean Laplanche (1987) knoopt met zijn algemene verleidingstheorie terug bij Freuds *Neurotica* aan. Het gaat hem dan om de verleiding als structureel/universeel in plaats van accidenteel trauma (zie voor dit onderscheid Verhaeghe, 1997). Reeds volgens Sandor Ferenczi ontstaat er onvermijdelijk een ‘spraakverwarring’ (1932) tussen de kinderlijke, speelse taal van de tederheid en de volwassen taal van de seksuele passie. Denkend aan de holding/molding van Winnicott (1971) wordt de klei van de kinderlijke seksualiteit door de *caretaker* (gewoonlijk de moeder) geboetseerd. De volwassene kan niet anders dan onbewust seksueel reageren op de eerste interacties met het *infans*. Willens nillens communiceert hij in deze intieme contacten zijn fantasieën en affecten.

De theorie van Laplanche verbindt dan twee onderling concepten: de fundamentele antropologische situatie en de verdringing als vertaling. De asymmetrie die de vroegkinderlijke relatie kenmerkt is die van het ‘onschuldige’ kind dat nog ontdaan is van een seksueel onbewuste in aanwezigheid van een volwassene die wél door dit seksuele onbewuste is getekend/verdeeld (Tessier, 2014 p 171). Deze asymmetrie wordt niet gedacht in de relationele of intersubjectieve stroming en ze herhaalt zich ten dele binnen de therapeutische relatie waar de ‘behandeling van het enigma’ (Laplanche, 2011 p 280) kan hernomen worden. Het onbewuste is in de optiek van Laplanche immers het resultaat van een soort vertaalfout (ibid. p 115).

Bijvoorbeeld zal de moeder terwijl ze haar baby borstvoeding geeft, hem vertroetelt of ‘pampert’ sensueel en seksueel reageren. Haar boezem is doordrongen van seksuele betekenissen en sensaties, haar lichaam reageert op aanrakingen, ze heeft allerlei fantasieën. Deze ‘communicatie’ is onbewust, non-verbaal en voortdurend. Het kind ontmoet verwarrende,

raadselachtige boodschappen die het niet kan begrijpen noch integreren, maar die hun stempel drukken op zijn aangeboren sensitiviteit en sensualiteit. Wat het kind qua seksualiteit in zich opneemt is mysterieus, overspoelend, niet verwoord en ook onverwoordbaar. Het wordt doorgegeven van generatie op generatie.

Laplanche postuleert dat het instinct in dit asymmetrische proces tot menselijke seksualiteit wordt getransformeerd en het subject zich vormt (Kulish, 2019). Volgens hem wordt het kind als het ware door min of meer raadselachtige volwassen seksualiteit *getroffen*. Het organiseert dan de eigen seksualiteit rond deze (micro-) traumatische evenementen uit zijn levensgeschiedenis. Dit leidt tot een particulier psychoseksueel parcours dat als een impliciet sjabloon voor latere verlangens en opwinding fungeert.

Laplanche maakt verder een zeer scherp epistemologisch onderscheid tussen psychoanalyse en psychologie: het is de grens tussen zelfbehoud en seksualiteit. Instincten (gehechtheid inbegrepen) zijn evolutionair en aangeboren. Ze behoren tot de Ik- of zelfbehoud-driften. Ze maken geen deel uit van de infantiele seksualiteit die immers niet aangeboren is. Deze laatste is de afgeleide van de seksuele fantasie van de volwassene die onder het mom van zorg en veiligheid gecompromitteerde of compromitterende boodschappen geeft (Tessier, p 179). Andere vermeldenswaardige toevoeging van Laplanche is volledigheidshalve dat gender identiteit meer het gevolg is van identificatie *door* de ouders dan van identificatie *met* de ouders (ibid. p 181).

Even terzijde: Laplanche was tot 1963 in analyse bij Lacan, maar hij scheurde zich samen met enkele andere seminaristen van Lacan (waaronder o.a. Daniel Lagache en Daniel Widlöcher) af om de *Association Psychoanalytique de France* (onderdeel van de IPA) te stichten (Roudinesco, 1982). In dat verband even aanstippen dat Lacan door deze IPA als opleidingsanalyticus werd gewraakt, terwijl heel wat van zijn discipelen er later hoge ogen zouden gooien. Naast Laplanche vermeld ik zijn kompaan Jean-Baptiste Pontalis, maar ook Didier Anzieu en Daniel Widlöcher, die zelfs president van de IPA werd! (Bailly, 2009)

Niet zo verschillend van Lacan ontwikkelt de menselijke seksualiteit zich voor Laplanche op basis van symbolisch-imaginaire structuren die aan het kind vooraf gaan. Ze worden geregeld door het lustprincipe, maar in tegenstelling tot behoefte en vraag (*besoin* en *demande*) is het verlangen (*désir*) volledig afhankelijk van gefantaseerde voorwaarden die aan objecten en activiteiten worden opgelegd. Laplanche heeft geargumenteed hoe fantasie de cruciale link vormt tussen de uitwendige seksualiteit van moeder's enigmatische boodschappen en het inwendige van het zogenaamde *objet-source* (Laplanche, 1999). Dit bron-object is Laplanche's woord voor de verdrongen bron van de drift: het onvertaalde deel van de moederlijke verleiding.

Er moet een vooraf bestaande somatische reactiviteit zijn maar er is een verleiding door de archaïsche moeder nodig om dit in een drift te veranderen (Laplanche, 2002 p 52). Op dat infantiele moment probeert het kind de seksuele (en dus opwindende) boodschap te ontcijferen en ontstaat er een auto-erotische voorlust. Wat niet gecontained wordt, bezinkt in het onbewuste. Het blijft er voortbestaan als een harde en reële kern van onbewuste fantasieën. Hij is even opaak en niet symboliseerbaar als Freud's navel van de droom of de driftwortel van het symptoom (Zeuthen & Gammelgaard, 2010 p 11), wat mij betreft het niet symboliseerbare reële van Lacan.

7 Neuropsychoanalytische seksualiteit

Nog in 2019 vond het twintigste congres van de *International Neuropsychoanalysis Society* plaats in Brussel. Titel: *Satisfaction at last: Neuropsychoanalysis on sex, drive, and enjoyment*. Eveneens zeer recent publiceerde ik nog over *De geest van de drift* in de neuropsychoanalyse (Kinet, 2022, 2023), waarbij ik het werk van *founding father* Mark Solms en van mijn landgenote Ariane Bazan (en hun respectievelijk Freudiaanse en Lacaniaanse *roots*) kritisch besprak. Graag voeg ik deze neuropsychoanalytische insteek dan ook toe aan dit boek.

Als we bijvoorbeeld de seksuele cyclus van Masters & Johnson (1966) bekijken is er eerst een toename van energie en enthousiasme waarbij andere stimuli worden verwaarloosd om de aandacht exclusief op het begeerde object te richten. In de tweede (plateau-) fase is er verdere toename van opwindning en verlangen. De derde, orgastische fase geeft groot genot en ontlading over het gehele lichaam, maar vooral in de genitalia. Tenslotte is er een vierde, zogenaamd refractaire fase waarin verlies van energie, relaxatie en gevoelens van verbondenheid en genegenheid voor de partner primeren.

De eerste twee en de laatste twee fasen corresponderen respectievelijk met de SEEKING/WANTING van Jaak Panksepp (1998) en met de LIKING van Berridge (1996). Ze leveren elk een andere vorm van genot: voorlust en lust, *jouissance* en *plaisir*. Het eerste genot heeft te maken met appetijt ('appetitive'), het tweede met consumptie ('consummatory'). Ook zijn telkens andere neuro-anatomie en -chemie betrokken (chronologisch: dopamine, vasopressine, endogene opioïden en tenslotte het 'knuffelhormoon' oxytocine (Mosri, 2019). Bij het klaarkomen is er een overlap tussen WANTING en LIKING en de respectievelijke pieken van hun neurochemie. Er zijn veel verschillende vormen van plezier die elk met hun respectievelijke affectieve systemen verbonden zijn (ibid. p 140).

Nog in verband met Laplanche verwees ik al naar het (klassiek Lacaniaanse) onderscheid tussen behoefte, vraag en verlangen. In deze lijn borduur ik verder op wat Ariane Bazan (2015) als wezenlijk beschouwt voor seksualiteit. Lucht, voeding, vocht of stoelgang zijn voorbeelden van pregenitale objecten die bevrediging opleveren op vlak van plezier, *jouissance* en affect. Een tekort van het inwendige lichaam wordt opgeheven en er is een adequate actie mogelijk.

Ter hoogte van de erogene zones bestaat er evenwel geen homeostatisch criterium vanwege het inwendige lichaam. Het is (louter) de motorische actie die plezier teweegbrengt en een (volledig) adequate actie is onmogelijk. De motorische actie (voor haar is de betekenaar in eerste instantie een motorpatroon) kan voor Bazan op drie manieren tot ontspanning leiden: de actieve, de passieve en de reflexieve (waarbij het subject zichzelf (Freud: auto-erotisch) tot object neemt). Ook beklemtoont zij het belang van de grote Ander/de symbolische orde die alle objecten doordeseemt (Mosri, 2019 p 141-143). Het seksuele is losgekoppeld van elk homeostatisch ankerpunt en zijn architectuur wordt bepaald door een symbolische orde die haar spanningsregulatie bepaalt.

Het is een absolute aanrader haar argumentatie volledig te volgen, maar binnen dit bestek overloop ik in telegramstijl hoe Bazan (2015) het niet-seksuele van het seksuele onderscheidt. In het niet-seksuele berust de bron van de drift in de inwendige vegetatieve systemen van het (gladgespierde) dieptelichaam. In het niet-seksuele gaat het om een bevrediging onder de vorm van herstel van homeostase (suiker, temperatuur, zuurstof enzovoort). Het object van het niet-seksuele is universeel en laat zich niet representeren. Het moet reëel bevredigen. De aanzet voor het niet-seksuele is een spanning in de biologische membranen. In het niet-seksuele bestaat de

actie uit de 'levering' of 'verwijdering' van iets materieels zodat een adequate actie mogelijk is en de behoefte wordt bevredigd.

Het seksuele situeert zich daarentegen in het (dwarsgestreepte) oppervlaktelichaam (dat bij de gewervelden bovenop het dieptelichaam is komen te liggen) en in de erogene zones (in haar definitie: vooral daar waar het diepte- in het oppervlaktelichaam overgaat). Voor het seksuele gaat het om plezier louter door het motorisch afvoeren van spanning/opwinding. De erogene of seksuele objecten zijn singulier en komen tot stand doorheen de contingente geschiedenis van het subject. Ze zijn representeerbaar en behoren in een Lacaniaanse terminologie (niet tot het reële, maar) tot het symbolisch-imaginaire. De aanzet voor het seksuele is enerzijds afkomstig van tactiele stimulatie van de genitalia en de erogene zones. Mannen zouden nota bene dezelfde erogene zones hebben als vrouwen maar bij de laatste is de gevoeligheid ervan groter (Mosri, 2019 p 145; Turnbull e.a., 2013): een neuropsychanalytisch correlaat voor de vrouwelijke *jouissance*?

Andere aanzet voor het seksuele zijn voorstellingen, van het mentale of van de grote Ander. Een adequate actie is bij het seksuele onmogelijk omdat er talige en logische (in tegenstelling tot materiële) principes werkzaam zijn: het is het symbolisch-imaginaire dat zijn werkzaamheid uitoefent. Plezier is hier een betere term dan bevrediging. Met een knipoog naar de bijdrage van Verhaeghe: het zijn niet alleen The Rolling Stones *who can get no satisfaction*. *Jouissance* is opwinding. Ze gaat gepaard met een dopaminepiek in onze genotskern/*nucleus accumbens*. Ze kan aangenaam of onaangenaam aanvoelen. Bazan stelt in het algemeen dat de vrijstelling van dopamine markeert dat we worden verrast omdat er iets is gebeurd in of met het lichaam. Plezier impliceert daarentegen een vrijstelling van inwendige opioïden die correleert met een genotvol affect. Plezier en *jouissance* kunnen *dixit* Bazan in wisselende legeringen gecombineerd worden. Je kan bevredigd zijn zonder *jouissance* en je kan *jouissance* ervaren zonder hedonisch affect.

Maar die vrijgestelde dopamine doet ook verder iets met het lichaam. De dopaminepiek zorgt er immers voor dat de handelingen die het organisme actief aan de dag had gelegd in de buurt van een verrassing/evenement bekrachtigd worden. Dit fenomeen wordt '*incentive salience*' (Robinson & Berridge, 1993) genoemd en het zorgt er voor dat de handelingspatronen, geassocieerd met de verrassing/het evenement, in de hersenen worden ingeschreven. De werkzame motorische schema's ondergaan moleculaire en cellulaire veranderingen zodat ze sneller, gemakkelijker en krachtiger in werking kunnen gesteld worden telkens een toekomstig 'iets' aan het evenement herinnert.

De bewegingen die in de geschiedenis van het organisme leiden tot bevrediging (dieptelichaam) of plezier (oppervlaktelichaam) worden ingeschreven, op zo'n manier dat het organisme er zich toe zal gedreven voelen deze bewegingen/handelingspatronen te herhalen. Wanneer iets aan het oorspronkelijk evenement herinnert, is er centrale activering en perifere spanningsopbouw. Ontlasting van die activering en afvoer van die spanning zal op zich plezierig zijn, wat ook het (al dan niet bevredigende) *resultaat* is van de handeling. Het wezenlijke van seks ontspruit aan bepaalde voorstellingen en aan de rechtstreekse stimulering van erogene zones. Het is gebonden aan het genot van dit handelen en het brengt contingente objecten tot stand die eigen zijn aan het verhaal van het singuliere subject. Het kan zich actief of passief tot dit object verhouden maar het kan door de talige organiserende dynamiek, dit wil zeggen op reflexieve wijze, ook *zelf* tot object worden.

8 Filosofische seksualiteit

Pas na al het voorgaande kunnen we enigszins begrijpen waarover de Sloveense filosoof en psychoanalytica Alenka Zupančič (2017) het heeft in haar boek *What is sex?* Ze hekelt daarin dat we over seks spreken alsof we *weten* waarover we spreken. Seks wordt daarbij systematisch gereduceerd tot een vanzelfsprekend fenomeen dat zich zou kenmerken door positieve en waarneembare verschijnselen. Ze zouden alleen problematisch zijn omdat ze gevangen zitten in een nu eens verbiedend conservatisme, dan weer in een progressieve liberalisering. Deze wijzigende maatschappelijke context verbergt volgens haar evenwel een dialectiek die eigen is en blijft aan het seksuele. Seks is voor Zupančič immers geen pre-discursieve entiteit die zus of zo moet gereguleerd worden. Precies daarom zijn we er zo door geobsedeerd (ook als of wanneer we er ons van willen ontdoen!). Externe obstakels of verboden met betrekking tot seksualiteit zorgen in zekere zin voor een systematische uitwissing van haar (niet positieve maar) *negatieve* kern.

In Zupančič's optiek is het onbewuste een geseksualiseerd gedachteproces. Freud ontdekte niet alleen het belang (seks is niet alles maar het zit *in* alles) maar vooral het probleem van de seksualiteit. Dit seksuele onbewuste is voor haar niet zozeer een plaats waar 'vuile' gedachten worden gestouwd of verborgen, maar het is simpelweg de manier waarop de geest werkt. Daarom is seks een paradoxale entiteit. Ze kenmerkt zich door een negativiteit. Zet laat zich niet kennen. Seks is een ultiem geheim. Ze leidt een schaduwbestaan waarover tegelijk tot in het oneindige moet worden gesproken. Seks is niet iets dat vooraf bestaat en dat in woorden wordt gevat. Seks is juist afkomstig van de paradoxale en dubbele beweging van het vertoog zelf. In haar verhullen en onthullen getuigt dit vertoog van een inherente tegenspraak.

Voor Lacan ligt het onbewuste niet in de diepte als een domein van verdrongen gevoelens of verlangens. Het komt van buiten, van de grote Ander, van de taal en van sociale structuren buiten ons die zich tussen vel en vlees (*entre cuir et chair*) (Lacan, 1986 p 64 en 75) nestelen. Het onbewuste is het vertoog van de grote Ander, het komt van buitenaf; het is invasief. En er zit al een dimensie van verdringing ingebouwd in dit vertoog zelf. De taal is zelfs gestructureerd als een verdringing want het woord is een aanwezigheid gemaakt van een afwezigheid (*'une présence faite d'absence'*) (Lacan (1953 p 276). Ze worstelt met haar eigen onmogelijkheid. Het is de oerverdringing, waardoor de taal wordt getekend en waarbij alle latere verdringing (enkel) na-verdringing is.

Seks heeft voor Zupančič precies daarmee te maken. De orde van de betekenaars ontstaat met of vanuit een tekort aan betekenaar dat als het ware is ingebouwd (zie de *hiatus sexualis* van Le Gaufey, 2013; Kinet, 2014). De betekenaarsketting is onvolledig. De betekenaarsorde begint in die zin niet met 1 maar met -1. In een lacaniaanse optiek fungeert de fallus eerst en vooral als betekenaar van het tekort en van de (symbolische) castratie. Hij vertegenwoordigt een structureel minus.

Dat Lacan uitgerekend de fallische betekenaar hanteert is dus nièt omdat de mannen een fallus hebben. Geenszins wil hij daarmee een toevallige eigenschap van mannen idealiseren. Het zou dan ook een vergissing zijn de fallus door een meer neutrale term (en a fortiori door bijvoorbeeld uterus) te vervangen. Dit getuigt immers van een verkeerd (want tendentieus) begrepen fallocentrisme. Lacan kiest de fallus als fundamentele betekenaar veeleer omdat de helft van de wereldbevolking dit orgaan nièt heeft. Deze niet-onmiddellijkheid of deze '*cut*' van het organische maakt de fallus tot betekenaar bij uitstek van een aanwezigheid gemaakt van

afwezigheid. De fallus is een aan de betekenaarsorde heterogeen element dat er tegelijk de grammatica van bepaalt.

Uiterekend op de plaats van dit minus of tekort doet zich een surplus aan genieten/*jouissance* voor die de zuiverheid van de betekenaarsketting aantast/besmet door ze als het waren te 'laden' met genot. Deze plaats (die tegelijk een plus aan genieten en een minus aan betekenaar behelst) belichaamt een kloof die de ruggengraat uitmaakt van de drift en waar seks rond draait. Het is dus nièt zo dat seks behoort tot de lichamelijke en de betekenaar tot de symbolische orde. Ze ontspringen aan dezelfde bron. Seksualiteit heeft te maken met de contradictie binnenin de symbolische orde: de ontbrekende betekenaar en het excès aan genieten dat ermee is verbonden. Er is een oorspronkelijk -1 dat tot genieten leidt.

Hoe we de seksuele driften en verlangens ook reguleren (prescriptief of prohibitief), er is altijd een overschrijden of een transgressie van dit 'haat'. We kunnen beslissen meer of minder seks te hebben, maar we kunnen ons nooit aan de kloof van het seksuele rijk onttrekken. Het onbehagen in de cultuur heeft in die zin niets te maken met driftregulatie of beperking, maar met de plaag van de taal. Het zit als het ware ingebakken in haar noodlottig tekortkomen, haar fatale falen.

9 Problematische seksualiteit

Ondertussen zijn seks en seksualiteit wel erg ingewikkeld geworden. In werkelijkheid verloopt het dan ook niet zoals in de (Hollywood-) film. Deze eindigt vaak met een huwelijk en wie weet niet dat het werkelijke leven pas nadien begint?

Het Es van seks botst om te beginnen met het Ik van de liefde. Het veld van de drift is gericht op partiële objecten (mond, borsten, penis, vagina, anus etc.) en op een streven naar lust dat de liefde van binnen uit bedreigt. Dit streven is auto-erotisch en de voor seksueel contact noodzakelijke opwindende is polymorf pervers. De verdringing van deze infantiele seksualiteit is voor Freud een van de belangrijkste verklaringen voor seksuele remmingen allerhande. De onvermijdelijke schuldgevoelens die activiteiten in de schaamstreek vergezellen en het conflictueus karakter van deze handelingen verklaren voor hem meer in het algemeen het geheim dat onveranderlijk de seksuele verhouding omhult.

In een van zijn *Bijdragen tot de psychologie van het liefdesleven* stelt Freud (1912 p 186) ook vast dat veel seksuele problemen te maken hebben met de splitsing tussen tederheid en zinnelijkheid, tussen hemelse en aardse liefde. Er bestaat dan een combinatie van devaluatie van het seksueel object en idealisatie van het incestueus object: het Madonna/hoer of Brave Hendrik/*bad boy* complex. Dit fenomeen is het gevolg van fixatie aan bepaalde gezins- of familieleden. Onze eerste seksuele verlangens en fantasieën waren op hen gericht. De uiterst klevende fixaties die eruit voortvloeien botsen op het incestverbod en leiden tot de jarenlange seksuele abstinentie van de lagere school- of latentieperiode. Vaak slaagt men er niet in deze twee strevingen te integreren. Freud vergeleek het met het graven van een tunnel en gaf zo de moeilijkheid aan beide kanten exact bij elkaar te laten aansluiten. Eerder in dit boek refereert Paul Verhaeghe naar Lacan's tot op de draad versleten slogan: '*il n'y a pas de rapport sexuel*'.

Seksuele passie blijft verontrustend en seksuele driften blijven min of meer gekoppeld aan verloren en verboden objecten. Dat is wat seksualiteit zo conflictueus maakt. Volwassen seksualiteit blijft met ons infantiele passiespel verstrengeld ook al 'slagen' we erin dit te

verdringen of te ontkennen. Onze seksuele driften richtten zich eerst naar onze gezinsleden en hebben daarom inherent een incestueuze origine. Alle eerdere liefdesobjecten werpen onbewust hun (overdrachtelijke) schaduw op latere en elke liefde is in die zin overdrachtsliefde (zie de eerdere bijdrage van Hebbrecht of (2006)). De keuze van het liefdesobject komt in twee tijden tot stand met daartussen de incestbarrière. Het finaal seksueel object is bovendien niet meer het oorspronkelijke maar een surrogaat, een substituut. Onstandvastigheid van objectkeuze en prikkelhonger kunnen leiden naar een serie van vervangende objecten.

Onze seksuele voorkeuren zijn ondertussen niets anders dan fantasieën die (met ‘*mutual consent*’) kunnen worden uitgeageerd. Als dit ‘klikt’ cementeren ze het koppel psychoseksueel en sociocultureel (Kernberg 1998). De zo ‘natuurlijk’ ervaren seksuele aantrekking of opwinding blijkt bij nader toezien een uiterst geraffineerd geheel van diepe en complexe betekenissen te bevatten. In die enkele nanoseconden (Robert Stoller 1986 p 165 e.v.: ‘microdots’) van seksueel magnetisme of bij uitbreiding liefde ‘op het eerste gezicht’ zit een volledige onbewuste psychoseksualiteit vervat.

Vanuit neuropsychoanalytische hoek valt hier zelfs nog aan toe voegen. Zo zijn SEEKING, PANIC/GRIEF, CARE en LUST verschillende emotionele affecten (Panksepp, 1998; Solms, 2021a). We delen ze al 325 miljoen jaar met de zoogdieren en ze hebben elk een aparte neuroanatomie en neurofysiologie, reden waarom ze met hoofdletter worden geschreven. Ze staan onvermijdelijk met elkaar in een gespannen verhouding. Mark Solms wijst erop dat lichamelijke affecten (zoals honger of dorst) of sensoriele affecten (zoals walging of verrassing) zelden of nooit leiden tot psychopathologie; Het zijn vooral de emotionele affecten die voor sores zorgen. Ze zijn complexer, ze zorgen voor innerlijke conflicten en *last but not least* hebben ze betrekking op met soortgenoten die veel onvoorspelbaarder zijn dan andere levende wezens. Het is een complexe opdracht waar we nota bene voor het eerst op botsen als we nog niet zo ‘uitgerust’ zijn, namelijk ten tijde van ons oedipuscomplex (Solms, 2021b).

10 In de ban van het kruis

Ik besprak eerder al de evolutie van preutsheid tot pornificatie en van Queen Victoria tot Victoria’s Secret (Kinet, 2015b) maar wie denkt dat de seksuele revolutie en de toegenomen transparantie en bespreekbaarheid van seksualiteit het belang van seks in onze psychopathologie heeft doen afnemen vergist zich (zie de eerdere bijdrage van Paul Verhaeghe). Seksualiteit blijft in onze innerlijke wereld een even verbindende als ontwrichtende kracht als vroeger (Vermote 2011).

Hoe goed kinderen ook zijn voorgelicht over (zoal niet zijn ondergedompeld in) het seksuele, toch worden ze blijvend beïnvloed door infantiele seksuele theorieën, ervaringen en complexen. Net zoals primitieven die tot het Christendom werden bekeerd achter hun heiligenbeelden nog steeds oude idolen vereren/dienen. Of zoals een rationeel iemand weliswaar elk bijgeloof afzweert, maar tegelijk vermijdt onder een ladder te lopen. Als hij daarbij een kruisteken maakt is het zeker: hij is tegen wil en dank in de ban van het kruis.

Literatuur

Bailly, L. (2009). *Lacan: a beginner’s guide*. London: Oneworld.

Balint, M. (1952). *Primary love and psychoanalytic technique*. London: Tavistock, 1992.

Bazan, A. (2015). Het wezenlijke van seks. Een metapsychologische denkoefening op het snijvlak tussen neurowetenschap en psychoanalyse. In: Kinet, M. & Baeten, K. (Red.) *Psychoanalyse en/als seksuologie?* Antwerpen/Apeldoorn: Garant: 37-59.

Bazan, A. (2016). Trauma en de Dopaminerge Inschrijving van het Evenement. Aan Gene Zijde van het Lustprincipe ligt de Demonische Herhalingsdwang. In: Kinet, M. (Red.) *Trauma binnenstebuiten*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant: 95-116.

Bazan, A. & Detandt, S. (2013). On the physiology of jouissance: interpreting the mesolimbic dopaminergic reward functions from a psychoanalytic perspective. *Frontiers in Human Neuroscience* doi: 10.3389/fnhum.2013.00709

Berridge, K. C. (1996). Food reward: brain substrates of wanting and liking. *Neurosci. Biobehav. Rev.* 20: 1–25.

Blass, R. B. (2016). Understanding Freud's conflicted view of the object-relatedness of sexuality and its implications for contemporary psychoanalysis: A re-examination of Three Essays on the Theory of Sexuality, *Int. J. Psychoanal.*, 97:3: 591-613,

Bowlby, J. (1958). The nature of the child's tie to his mother. *Int. J. Psychoanal.*, 39: 350- 373.

Ferenczi, S. (1932). Confusion of tongues between adults and the child. The language of tenderness and passion (translated by E. Mosbacher). In: Balint, M. (ed.). *Final contributions to the problem and method of psychoanalysis*. London: Karnac, 1960: 156-167.

Fonagy, P. (2001). *Attachment theory and psychoanalysis*. London: Karnac.

Fonagy, P. (2008). A genuinely developmental theory of sexual enjoyment and its implications for psychoanalytic technique. *J. Am. Psychoanal. Assoc.*, 56: II - 36.

Fonagy, P. (2008). A genuinely developmental theory of sexual enjoyment and its implications for psychoanalytic technique. *J. Am. Psychoanal. Assoc.*, 56: II - 36.

Fonagy, P., Target, M., Gergerly, G. & Jurist, E. (2002). *Affect regulation, mentalization and the development of the self*. New York: Other Press.

Freud, S. (1896). *Over de etiologie van de hysterie*. K.B.1. Sigmund Freud Nederlandse Editie. Amsterdam/Meppel: Boom p 11-45.

Freud, S., (1908). *Infantiele theorieën over seksualiteit*. K.B.2. Sigmund Freud Nederlandse Editie. Amsterdam/Meppel: Boom p 83-99.

Freud, S. (1912), *Bijdragen tot de psychologie van het liefdeleven II: Over de meest verbreide vernedering in het liefdeleven*. K.B.2. Sigmund Freud Nederlandse Editie. Amsterdam/Meppel: Boom p 183-198.

Freud, S. (1920). *Aan gene zijde van het lustprincipe*. P.T.1. Sigmund Freud Nederlandse Editie. Amsterdam/Meppel: Boom p 95-163.

Freud, S. (1923). *De genitale organisatie bij het kind*. K.B. 3. Sigmund Freud Nederlandse Editie. Amsterdam/Meppel: Boom p 75-80.

Freud, S. (1924). *De ondergang van het Oedipus-complex*. K.B. 3. Sigmund Freud Nederlandse Editie. Amsterdam/Meppel: Boom p 85-92.

Gay, P. (1989). *Sigmund Freud. Zijn leven en werk*. Baarn: Tirion.

Green, A. (1995). Has sexuality anything to do with psychoanalysis? *Int. J. Psychoanal.*, 76: 871 - 885.

Kinet, M. (2006). *Freud & Co in de psychiatrie. Klinisch-psychotherapeutisch perspectief*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.

- Kinet, M. (2007). Psychoanalytische renaissance. Van interpretatie tot mentalisatie. In: Kinet M., Vanmechelen W. (Red.), *Tussen ruis en storingen. De golflengte vinden in psychoanalytische therapie*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant p 11-20.
- Kinet, M. (2014). Op het scherp van de gulden snede. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 3: 219-220.
- Kinet, M. (2015a). Tussen diepte- en metaseksuologie. Psychoanalyse met het Es van seks. In: *Psychoanalyse als seksuologie? Libido van gesel tot gezelschap*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant Uitgevers: 61-86.
- Kinet, M. (2015b). Van Queen Victoria tot Victoria's secret. Een sexy geschiedenis. In: *Psychoanalyse als seksuologie? Libido van gesel tot gezelschap*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant Uitgevers: 269-290.
- Kinet, M. (2019). Enkele oedipale variaties. Van Darwin tot Lacan. In: *Driehoeksverhoudingen Actuele oedipale variaties*. Antwerpen/'s Hertogenbosch: Gompel&Svacina: 51-70.
- Kinet, M., Baeten, K. (Red.) (2015). *Psychoanalyse als seksuologie? Libido van gesel tot gezelschap*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant Uitgevers.
- Kinet, M., Heuves, W. (Red.) (2019). *Driehoeksverhoudingen. Actuele oedipale variaties*. Antwerpen/'s Hertogenbosch: Gompel&Svacina.
- Kinet, M. (2022). *De geest van de drift. Over neuropsychoanalyse*. Antwerpen/'s Hertogenbosch: Gompel&Svacina.
- Kinet, M. (2023). *The Spirit of the Drive in Neuropsychoanalysis*. London/New York: Routledge.
- Kulish, N. (2019). Reckoning with sexuality, *Int. J. Psychoanal.*, 100:6: 1216-1236.
- Lacan, J. (1953). Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse. In: *Écrits*. Paris: Du Seuil : 237-322.
- Lacan, J. (1962). Kant avec Sade. In: *Écrits*. Paris: Du Seuil : 765-790.
- Lacan, J. (1986). *Le Séminaire. Livre VII. L'éthique de la psychanalyse. 1959-1960*. Texte établi par J.A. Miller. Paris: Du Seuil.
- Laplanche, J. (1976). *Life and death in psychoanalysis*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press.
- Laplanche, J. (1987). *Nouveaux fondements pour la psychanalyse. La séduction originaire*. Paris: PUF.
- Laplanche, J. (1989). *New foundations for psychoanalysis* (translated by D. Macey). Oxford: Blackwell.
- Laplanche, J. (1992). *Seduction, translation and the drives*. Fletcher, J. & Stanton, M. (dossier eds.). London: Institute of Contemporary Arts.
- Laplanche, J. (1997). *Le primat de l'autre en psychanalyse*. Paris: Flammarion.
- Laplanche, J. (1997). The theory of seduction and the problem of the other. *Int. J. Psychoanal.*, 78: 653- 666.
- Laplanche, J. (1999). *Essays on otherness*. London/New York: Routledge.
- Laplanche, J. (2002). Sexuality and attachment in metapsychology. In: Widlöcher, D. (ed.). *Infantile sexuality and attachment*, pp. 37 - 45. New York: Other Press.
- Laplanche, J. (2011). *Freud and the Sexual: Essays, 2000–2006*. Translated by John Fletcher, Jonathan House, and Nicholas Ray. New York: International Psychoanalytic Books
- Laplanche, J. Pontalis, J.B. (1967). *Vocabulaire de la psychanalyse*. Paris: PUF.
- Le Gaufey, G. (2013). *Hiatus sexualis. De non-rapport sexuel selon Lacan*. Paris: Epel.
- Marion, P. (2016). Infantile sexuality and Freud's legacy, *Int. J. Psychoanal.* 97:3: 641-664.
- Masters, W. H., Johnson, V. E. (1966) *Human Sexual Response*. Toronto/New York: Bantam Books.
- McDougall, J. (1978). *Plea for a Measure of Abnormality*. London: Free Association Books.

- Mosri, F. D. (2019). Report on the 20th Congress of the International Neuropsychoanalysis Society, Brussels, Belgium, 2019: "Satisfaction at last: Neuropsychoanalysis on sex, drive, and enjoyment", *Neuropsychoanalysis*, 21:2: 139-159.
- Fonagy, P. (2001). *Attachment theory and psychoanalysis*. London: Karnac.
- Fonagy, P. (2008). A genuinely developmental theory of sexual enjoyment and its implications for psychoanalytic technique. *J. Am. Psychoanal. Assoc.*, 56: II - 36.
- Panksepp, J. (1998). *Affective Neuro-Science: The Foundations of Human and Animal Emotions*. New York, NY: Oxford University Press.
- Philips, A. (1988). *Winnicott*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Target, M. (2007). Is our sexuality our own? A developmental model of sexuality based on early affect mirroring. *British Journal of Psychotherapy*, 23: 530.
- Vermote, R. (2011). Seksualiteit. In: J. Dirkx, M. Hebbrecht, dr. A.W.M. Mooij, dr. R. Vermote (Red.) *Handboek psychodynamiek*. Utrecht: de Tijdstroom: 65-72.
- Pine, F. (1998). *Diversity and direction in psychoanalytic technique*. New Haven CT : Yale University Press.
- Robinson, T. E., & Berridge, K. C. (1993). The neural basis of drug craving: an incentive-sensitization theory of addiction. *Brain Res. Rev.* 18: 247–291.
- Roudinesco, E. (1982). *Histoire de la Psychoanalyse en France*. Paris : Seuil.
- Safouan, M. (2005a). *Lacaniana. Les Séminaires de Jacques Lacan. 1964-1979*. Paris: Fayard.
- Salomonsson, B. (2011). Response by Björn Salomonsson, *Int. J. Psychoanal.* 92:2: 263-265.
- Solms, M. (2021a). Revision of drive theory. *JAPA*. 69, 6: 1033-1091.
- Solms, M. (2021b). A Revision of Freud's Theory of the Biological Origin of the Oedipus Complex, *The Psychoanalytic Quarterly*, 90:4: 555-581
- Stoller, R. M. (1986) *Sexual excitement. Dynamics of erotic life*. London/New York: Karnac
- Target, M. (2007). Is our sexuality our own? A developmental model of sexuality based on early affect mirroring. *British Journal of Psychotherapy*, 23: 530.
- Turnbull, O., Lovett, V., Chaldecott, J., & Lucas, M. (2013). Reports of intimate touch: Erogenous zones and somatosensory cortical organization. *Cortex*, 53: 146–154.
- Verhaeghe, P. (1997). Trauma en hystérie bij Freud en Lacan. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 2: 86-99.
- Vermote, R. (2011). Seksualiteit. In: J. Dirkx, M. Hebbrecht, dr. A.W.M. Mooij, dr. R. Vermote (Red.) *Handboek psychodynamiek*. Utrecht: de Tijdstroom: 65-72.
- Widlöcher, D. (2002). Primary love and infantile sexuality: an eternal debate. In: Widlöcher, D. (ed.). *Infantile sexuality and attachment*, pp. I - 35. New York: Other Press.
- Winnicott, D.W. (1971). *Playing and reality*. London: Tavistock.
- Kulish, N. (2019). Reckoning with sexuality, *Int. J. Psychoanal.*, 100:6: 1216-1236.
- Tessier, H. (2014). The Sexual Unconscious and Sexuality in Psychoanalysis: Laplanche's Theory of Generalized Seduction, *The Psychoanalytic Quarterly*, 83:1: 169-183.
- Zeuthen, K. & Gammelgaard, J. (2010). Infantile sexuality—the concept, its history and place in contemporary psychoanalysis, *The Scandinavian Psychoanalytic Review*, 33:1: 3-12
- Zupančič, A. (2017). *What is sex?* Cambridge, MA: MIT Press.

